

“ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI”

mauzusidagi 69-ilmiy xalqaro konferensiya materiallari

XIX ASRDAGI ALISHER NAVOIY “XAMSA”SINING QO‘LYOZMA NUSXALARI

(Davlat adabiyot muzeyi fondi asosida)

Hilola Shokirova

*Alisher Navoiy nomidagi Davlat Adabiyot muzeyi
tayanch doktoranti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat Adabiyot muzeyining qo‘lyozmalar katalogi, qo‘lyozmalar saqlanadigan muzeyning fondagi Alisher Navoiyga tegishli qo‘lyozma va toshbosma asarlarning umumiy soni va ular orasidan XIX asrga oid “Xamsa” dostonlari jamlangan qo‘lyozma nusxalar soni haqida qisqacha ma’lumot berib o‘tilgan. Ushbu qo‘lyozmalarni o‘rganishning dolzarbligi ham berib o‘tilgan. Muzey fondidagi XIX asrga tegishli o‘n bir qo‘lyozma ajratib olinganligi va ulardan yettita qo‘lyozmaning to‘liq tavsifi, ba’zi kamchiliklari va bundan tashqari, o‘ziga xos xususiyatlari haqida o‘qishingiz mumkin. Ba’zi o‘rinlarda qo‘lyozmaning rasmi ham keltiriladi. Maqolada to‘liq tavsifi keltirilgan qo‘lyozmalar orasida “Xamsa” dostonlarining ikkita “Farhod va Shirin” va “Sab’ai sayyor” dostonlari kiritilgan hamda eng nodir qo‘lyozmalardan biri bo‘lgan miniaturali “Xamsa”ning to‘rtta dostonlari kiritilgan, ya’ni “Hayrat ul-abror” dostoni kiritilmagan nusxalari ham bor. Miniaturali qo‘lyozmaning tavsifini yoritishda jadvallardan ham foydalanilgan. Bundan tashqari, “Xamsa” ning to‘liq dostonlari kiritilgan nusxalardan uchta va bitta kulliyot to‘liq tavsif qilingan. XIX asrga tegishli Alisher Navoiyning “Xamsa” qo‘lyozmalarini qolgan beshtasi muzey fondining qo‘lyozmalar katalogidan foydalangan holda qisqisqacha tavsifi berilgan.

Maqoladagi inventar raqami 151, 224/II bo‘lgan qo‘lyozma nusxalarining boshlangan va tugagan oxirgi baytlari ham ishimizda yozilgan. Tadqiqotimizda ular arab xatida berilgan. Qo‘lyozmalarining orasida bir nechta nusxalarida dostonlarning tartibi, ko‘chirilish jarayonida o‘zgargan, biz ham tavsif berishda xuddi qo‘lyozmadagi tartibni saqlab qolishga harakat qildik.

Kalit so‘z: “Xamsa”, qo‘lyozma, inventar raqam, fond, nusxa, qisqa tavsif, to‘liq tavsif, kotib, sahhof, doston.

Аннотация: В данной статье дается краткий отчет о каталоге рукописей Ташкентского государственного литературного музея, общем количестве рукописей и литографических произведений, принадлежащих Алишеру Навои в фонде, где рукописи хранятся в музее, и количестве среди них рукописных списков эпоса «Хамса» XIX века. Также была отмечена важность изучения этих рукописей. Выбрано одиннадцать рукописей XIX века из музейного собрания, и вы можете прочитать полное описание шести рукописей, некоторые их недостатки и, кроме того, их уникальные особенности. В некоторых местах также приводится изображение рукописи. К числу рукописей, описанных в статье полностью, относятся два эпоса «Хамса», былины «Фархад и Ширин» и «Сабъай Сайёр», а также четыре эпоса миниатюры «Хамса», которая является одной из редчайших рукописей. то есть есть экземпляры эпоса «Хайрат уль-Аброр», которые не включены. Таблицы также использовались для пояснения описания миниатюрной рукописи, кроме того, были полностью описаны три из списков, содержащих полные эпосы «Хамса» и один сборник.

Остальные пять рукописей «Хамса» Алишера Навои XIX века кратко описаны с использованием каталога рукописей музейного фонда.

Начало и окончание последних строф рукописных списков с инвентарными номерами 151, 224/II в статье также записаны в нашей работе. В нашем исследовании они даны

“ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI”

mauzusidagi 69-ilmiy xalqaro konferensiya materiallari

арабской вязью. Среди рукописей порядок былин в нескольких экземплярах менялся в процессе переписывания, и мы старались сохранить тот же порядок, что и в рукописи.

Ключевые слова: «Хамса», рукопись, инвентарный номер, фонд, копия, краткое описание, полное описание, писец, страница, эпос.

Abstract: In this article, there is a brief report about the catalog of manuscripts of the Tashkent State Museum of Literature, the total number of manuscripts and lithographic works belonging to Alisher Navoi in the fund where manuscripts are stored in the museum, and the number of manuscript copies of the 19th century “Khamisa” epics among them. information has been provided. The importance of studying these manuscripts was also given. Eleven 19th-century manuscripts from the museum collection have been selected, and you can read about the full description of six manuscripts, some of their shortcomings, and, in addition, their unique features. In some places, a picture of the manuscript is also provided. Among the manuscripts described in full in the article, two epics of “Khamisa” epics “Farhad and Shirin” and “Sab'ai Sayyor” are included, and four epics of miniature “Khamisa”, which is one of the rarest manuscripts, are included. that is, there are copies of the epic “Hayrat ul-Abror” that are not included. Tables were also used to explain the description of the miniature manuscript. In addition, three of the copies containing the complete epics of “Khamisa” and one collection were fully described.

The remaining five 19th century “Khamisa” manuscripts of Alisher Navoi are briefly described using the catalog of manuscripts of the museum fund.

The beginning and ending couplet of manuscript copies with inventory number 151, 224/II in the article are also written in our work. In our research, they are given in Arabic script. Among the manuscripts, the order of the epics in several copies changed during the copying process, and we tried to preserve the same order as in the manuscript.

Key word: “Khamisa”, manuscript, inventory number, fund, copy, short description, full description, scribe, bookbinder, epic.

Alisher Navoiy asarlari har davrda o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan. Chunki uning asarlari boshqa mumtoz asarlardan o‘zining xalqchilligi, ijtimoiy muammolar va ularning yechimlari bilan berilganligi, xalq orasidagi turli xil inson toifasi haqida ham berilganligi bilan ajralib turadi. Bundan tashqari uning asarlarining tili, fasohati va balog‘ati nihoyatda go‘zal. Shuning uchun uning asarlari har taraflama o‘rganilishi muhim masala. Har davrda uning asarlari o‘z ahamiyatini yo‘qotmaganligi uchun asarlarining qo‘lyozma nusxalarini o‘zi yashagan davrdan boshlab hozirgi kungacha ko‘plab davlatlarning fondlaridan topish mumkin. Uning noyob nusxalari O‘zbekistondagi barcha qo‘lyozma fondlarida mavjud. Shulardan biri O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi hisoblanadi. Muzey tarkibida qo‘lyozmalar saqlanadigan fond ham mavjud bo‘lib, qo‘lyozma va toshbosma asarlar orasida salmog‘i juhatidan tabiiyki, Hazrat Navoiy asarlari nusxalari yetakchilik qiladi. Qo‘lyozmalar 67 ta, toshbosma va fotonusxalar 72 tani tashkil etadi. Biz o‘z tadqiqotimiz uchun ular orasida faqatgina XIX asrga tegishli 11 ta “Xamsa” dostonlari qo‘lyozmasini [1] tanlab oldik.

“ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI”

mauzusidagi 69-ilmiy xalqaro konferensiya materiallari

XIX asrga tegishli Alisher Navoiyning “Xamsa” qo‘lyozmalarining qisqa va to‘liq tavsifini yozishda, fond katalogini diqqat bilan o‘rganib, undan o‘n bir qo‘lyozmani ajratib oldik. Matnshunoslik nuqtayi nazardan uning umumiy va xususiy belgilarini tadqiq qilishda Porso Shamsiyevning 1959-1960-yillarda chiqqan “Xamsa” dostonlari nashri hamda 20 jildlik Alisher Navoiy “Mukammal asarlar to‘plami” bilan qiyosiy solishtirib chiqdik.

Tadqiqotimiz ostiga olganlarimiz Alisher Navoiy “Xamsa” dostonlarining XIX asrga tegishli nusxalarining Toshkent davlat adabiyot muzeyi fondida saqlanuvchi inventar raqamlari quydagicha: № 163, 151, 17, 229/ II, 224/II, 161, 162, 142, 23/II, 19, 65. Quyida ularni tavsifi keltiriladi¹:

1. *كليات نوائى* 163 inventar raqamli qo‘lyozma. Tarkibida “Badoye ul-bidoya”ga muqaddima, “Xazoyin ul-maoniy”, “Xamsa”, “Maxbub ul-qulub” kabilar bor. Qo‘lyozmani Mulla Ismoil Xoja ibn Muhammad Sharif Xoja Urganji (ملا اسماعل خواجه بن محمد شريف خواجه اورگانجی) ismli kotib hijriy 1266, milodiy 1849-1850 yillarda Qo‘qonda ko‘chirgan. Jami 406 varaqdan iborat bo‘lib, “Xamsa” dostonlari 134-sahidan 386-sahifagacha (Hayrat ul-abror – 134-173 sahifalar, Layli va Majnun – 174-208 sahiflar, Farhod va Shirin – 211-267 sahifalar, Sabbai sayyor – 269-316 sahifalar, Saddi Iskandariy – 317-386 sahifalar) bo‘lgan qismni egallagan. Qo‘lyozma kitobning o‘lchami - 30x54 sm, matn o‘lchami esa – 19x36 sm. Ushbu kulliyotning muqovasida uchta muhr mavjud bo‘lib, tarkibidagi barcha asarlarining boshlanishidan oldin chiroyli naqshli unvon chizilgan. “Xamsa” dostonlari matnlari to‘rt ustunli jadvalga joylashtirgan va har bir ustun 27 qatordan iborat. Dostonong dastlabki sahifasidagi jadval chetlari va ustunlar orasi pushti va oq rang bilan ajratib qo‘yilgan. Qolgan qismda matnlar ko‘k va qizil rangli chiziq bilan jadvalga olingan. Har bir bob sarlavhalari qizil rangli siyoh bilan ajratib ko‘rsatilgan. “Xamsa” asarining oxirida uchburchak shaklda kollofon berilib, Allohga hamd bilan yakunlanga. Qo‘lyozma sahifalari ostida poygilar qo‘yilgan. Ba’zi o‘rinlarda bo‘yalgan va xato joylari kotib tomonidan hoshiyada to‘g‘irlab ketilgan. Bundan tashqari ushbu nusxada dostonlarning tartibi biroz o‘zgartirilgan tartib bo‘yicha doston tarkibida “Farhod va Shirin” ikkinchi doston, “Layli va majnun” uchinchi doston hisoblanadi. Ammo nusxada ikkisining o‘rni almashitirib ko‘chirilgan. Umuman olganda, ushbu qo‘lyozma ancha yaxshi saqlangan, nodir nusxalardan biri. Ichidagi matn nasta‘liq xatida chiroyli xat bilan ko‘chirilgan.

2. 151 inventar raqamli Qo‘qonda hijriy 1243-1244, milodiy 1827-1828

¹ Tavsifni keltirishda ba’zi ma’lumotlar Alisher Navoiy nomidagi davlat adabiyot muzeyining qo‘lyozmalar katalogidan olindi.

“ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI”

mauzusidagi 69-ilmiy xalqaro konferensiya materiallari

yillarda ko‘chirilgan “Xamsa” dostonlari. 326 varaq, qo‘lyozma o‘lchami 30x49 sm. matn o‘lchami esa 22x36 sm. bo‘lib, uni ko‘chirgan kotib noma‘lum. Muqovasi qora, muqovani ichiga qirmizi rangli duxoba matosi yopishtirilgan. Muqova ustida 5 ta muhr bor. Matn ko‘chirilgan dastlabki sahifasi unvon va chiroyli naqshlar bilan tilla suvi yugirtirib chiqib bezatilgan. Dastlabki sahifada matn ikki ustun 13 qatorga ko‘chirilgan. Keyingi sahafalardan to‘rt ustun. Matn qora, sarlavhalar esa qizil siyohda ko‘chirilgan.

3. Navbatdagi “Xamsa” dostonlari qo‘lyozmasi muzey fondida 17 raqam bilan saqlanadi. Ushbu qo‘lyozma 1832 yildan ko‘chirilishi boshlanib, 1837 yilda tugagan, ulardan “Hayrat ul-abror” dostonining ko‘chirilishi hijriy 1248 (milodiy 1833)-yilning zulhijja oyida, “Sab‘ai sayyor” dostoni hijriy 1251 (milodiy 1836)-yilda ko‘chirib tugatganligini kotib dostonning oxirida kelgan kollofonda yozib qo‘ygan. Sayyid Mahmud valadi Muhammad Turdi Sayyid (سيد محمود ولد محمد توردي سيد) tomonidan Xivaning Toshqa‘la degan joyida ko‘chirilgan. Qo‘lyozma muqovasi jigarrangda bo‘lib, uning ustida bir qancha muhrlar mavjud, ikkita muhrga sahifalovchi Amal Abdu-l-Halil (عمل عبد الخليل صحاف) ismi yozib qo‘yilgan. Qo‘lyozmada poygilar ham mavjud bo‘lib, yozuv turining nasta‘liq xatidan foydalanilgan. Qo‘lyozmaning o‘lchami 20x35.5 sm. matn esa to‘rt ustun, 19 qatorga joylashtirib, 12.5x23 sm.li jadval ichiga ko‘chirilgan. Asosiy matnni yozishda qora va jadvallar va sarlavhalar uchun qizil rangli siyohdan foydalanilgan. Jami 356 varaqdan iborat bo‘lib, qo‘lyozma keyinchalik 318-sahifagacha raqamlab chiqilgan. Qolgan qismiga raqam qo‘yilmagan. Hayrat ul-abror 2-sahifadan 114 sahifagacha, Farhod va Shirin 116 sahifadan 277 sahifagacha, Layli va Majnun 278 sahifadan 377 sahifagacha, Sab‘ai sayyor 378 sahifadan 516 sahifagacha, Saddi Iskandariy 518 sahifadan 715 sahifagacha o‘rin egallagan. Dostonlarning ketma-ketligi to‘g‘ri tartibda kelgan, hamma boblari to‘liq ko‘chirilgan, lekin dostonlarni Alisher Navoiy asarlarining 20 jildlik to‘plami [2.478] bilan solishtirib chiqqanimizda shu narsa ma‘lum bo‘ldiki, 20 jildlik to‘plamda keltirilgan “Saddiy Iskandariy” dostonidagi “Basirat ko‘zlarin aynul-yaqin kuhli yorutqonlar bobi”dan keyin kelgan hikoyat va hikmat, ushbu qo‘lyozma nixada o‘rni almashgan ekan. 169 joyda ba‘zi bir so‘zlardagi xatoliklar kotibning o‘zi tomonidan qo‘lyozmaning hoshiya qismida to‘g‘irlab yozib qo‘yilgan. Shulardan 27 tasi “Hayrat ul-abror” dostoniga, 49 tasi “Farhod va Shirin” dostoniga, 18 tasi “Layli va Majnun” dostoniga, 31 tasi “Sab‘ai sayyor” dostoniga, qolgan 44 tasi esa “Saddi Iskandariy” dostonlariga tegishli.

4. XIX asrga tegishli Navoiyning “Xamsa” qo‘lyozmalaridan yana biri 229-II raqamli bo‘lib, “Xamsa”ning besh dostoniga qo‘shimcha tarzda Lisonut-tayr

“ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI”

mauzusidagi 69-ilmiy xalqaro konferensiya materiallari

dostoni ham kiritilgan. 369 varaqdan iborat ushbu qo‘lyozma Abdu-l-Qodir ibn Mulla Bahodir Qoshg‘ariy (عبد القادر ابن ملا بهادر قاشغرى) tomonidan ko‘chirilgan. Kollofonda yozilishicha uning ko‘rib tugatilgan vaqti hijriy 1249 yil, robi‘ ul avval oyining o‘n birinchi sanasi, yakshanba (milodiy 1833-yilning 30-iyul seshanba) kuni ekan. Qo‘lyozma kitobning o‘lchami 26x38.5 sm, matn esa 18.5x25.5 sm.li jadval ichida. Ko‘chirilgan joyi noma‘lum. Boshidagi beshta sahifaning tepa qismida yirtilga joyi bor bo‘lsa-da, matnga ziyon yetmagan. To‘rt ustun, 17 qator qilib matn yozilgan. Boblar qizil rangda ajratib yozilgan va dostonkardagi har bir bob boshlanishiga qizil rangli siyoh bilan chiziq tortilib, ketma ket kelgan boblarning boshlanishi va tugashi bilinib turibdi. Matn atrofidagi jadvallar ko‘k, qizil va tilla rangda uchta ketma-ket chiziq chizilgan. Ushbu nusxada ham poygilar mavjud. Keyinchalik qalam bilan raqamlab qo‘yilgan. Qo‘lyozmada avvalo lisonut-tayr dostoni yozilgan. U 2-sahifadan 56-sahifagacha o‘rinni egallagan. Doston so‘ngida hijriy 1242(milodiy 1826)- yilgacha ko‘chirib tugatilgan. 58-sahifadan boshlab “Xamsa” dostonlarining “Hayratul-abror” dostoni 113-sahifagacha ko‘chirilgan bo‘lib, bu doston ham o‘sha yili ya‘ni hijriy 1242 (milodiy 1826) – yilda tugatilgan. Doston dastlabki ikki misrasi asosiy matndan yuqorida, o‘rtada alohida yozib boshlangan. Ko‘chirib tugatilgan so‘ng, 115-sahifadan dostonlar joylashuvining ketma-ketligi buzulib, Layli va Majnun dostoni ko‘chirib boshlangan va 165-sahifada tugagan. Farhod va Shirin dostoni esa undan keyin keladi. Doston boshlanishida بسم الله الرحمن الرحيم kalimasi yozilmagan. 209, 229-sahifalaridagi varaqning hoshiyasi qaychi bilan qirqib olingan, biroq matnga zarar yetmaga. 250-sahifadan 317-sahifagacha Sab‘ai sayyor dostoni ko‘chirilgan. 318-sahifadan 416-sahifagacha o‘rin egallagan Saddi Iskandariy dostonining 368a-sahifasida ikkita misra’ siyohi surkalib ketgan.

5. Ko‘chirilgan joyi noma‘lum bo‘lgan, kattagina qismi zararlangan bu qo‘lyozma 224/II raqam bilan muzey fondida saqlanadi. Ko‘chirgan kotib noma‘lum bo‘lsa-da, sahhofning ismi qo‘lyozmaning muqovasida yozilgan: ملا ايشان قول Mulla Eshonqul. Ushbu nusxaning usti to‘q qirmizi rangda uchta muhr bor. Yuqori va pastki muhr ichiga sahhof ismi yozilgan. Varoqlar soni keyinchalik raqamlab chiqilgan. Qo‘lyozmaning boshidan olti varaq tashlab ketilib, “Lisonut-tayr” dostoni ko‘chirilgan. Raqamlar doston ko‘chirilgan joydan 1 raqami bilan boshlab yizilgan. Tarkibiga “Lison ut-tayr” dostoni ham kiritilgan. Ushbu qo‘lyozma 322 varaqdan iborat bo‘lib, 1-40 sahifalarda “Lisonut tayr” dostoni, 41-91 sahifalarda “Xamsa”ning birinchi dostoni “Hayrar ul-abror”, 93-134 sahifalarda uchinchi doston “Layli va Majnun”, 134b-209 sahifalarda “Farhod va Shirin”, 210-272 sahifalarda “Sab‘ai sayyor”, “Saddi Iskandariy” 273-366 sahifalarda joylashgan. Sarlavhalar qizil, matn esa qora

“ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI”

mauzusidagi 69-ilmiy xalqaro konferensiya materiallari

siyohda ko‘chirilgan. Qo‘lyozma o‘lchami: 17x30 sm.; matn o‘lchami: 13.8x24.6 sm. Matn 21 qator, 4 ustunli, sariq rangli jadvalga ko‘chirilgan.

Qo‘lyozma 1261-yilda ko‘chirib tugatilgan.

6. *161 raqamli qo‘lyozmaning hijriy 1265-1268, milodiy 1848-1852 yillarda ko‘chirilgan va o‘lchami 30x52.5 sm, matn o‘lchami 18x31.5 sm. 25 qator 4 ustun qilib ko‘chirilgan. Matn qora, sarlavhalar qizil ranga. Har bir doston boshida boshqa qo‘lyozmalarga chiqizlgan unvonlardan farqli ravishda, gullar, naqshlar bilan emas, balki qizil va ko‘k rangli siyohda, geometrik shakllar yordamida beztilgan. Jadval chiziqlari ham qizil rangda. Poygirlari mavjud. 117-sahifaning pastki qismiga qandaydir suyuqlik to‘kilib ketgan.*

7. Muzeydagi XIX asrga tegishli Navoiy “Xamsa” qo‘lyozmalarining hozircha so‘nggisi bo‘lgan nusxa 142 inventar raqam bilan saqalanib, uni Muhammad Kabul bin Mulla Avazbadal Arabxonagi (محمد کابل بن ملا عوض بدل عربخانه گی) ko‘chirgan va Mulla Abdu-l-A‘zim (ملا عبد العظیم) sahhoflik ishini qilgan. Ushbu qo‘lyozma hijriy 1272-1273, milodiy 1855-1857 yillarda ko‘chirilgan bo‘lib, 323 varaqni tashkil qiladi, o‘lchami esa 25x35 sm. Afsuski, ko‘chirilgan joyi ma‘lum emas. Ushbu qo‘lyozmada dostonlarning ketma-ketlik tartibi biroz o‘zgartirib ko‘chirilgan. “Farhod va Shirin” hamda “Layli va Majnun” dostonlarinin o‘rni kotib tomonidan almashtirilib yozilgan.

8. ***Endi “Xamsa”ning to‘rt dostonlari kiritigan nusxalardan biriga to‘xtaladigan bo‘lsak, muzeydagi ushbu 23/II raqamli qo‘lyozma juda noyob hisoblanib, boshqa qo‘lyozmalardan o‘zining nafis ishlangan miniaturalari bilan ajralib turadi.***

Ushbu qo‘lyozma Boqiy Nasriddinov tomonidan 1950 yilda Farg‘onaga borib olib kelinadi. Qo‘lyozma haqida birinchi marta “Guliston” jurnalida 1971 yilda ma‘lumot beriladi. 1957 yilda esa G.A.Pugachenkova XIX asrda yaratilgan miniatyuralar haqida gapirib, mazkur qo‘lyozmada miniatyuralar berilganligi uchun mazkur asarni, shunchaki, eslatib o‘tadi [4.49]. 1965 yilda esa boshqa bir kitobida [5.392] mazkur qo‘lyozmani “Xamsa” deb ataydi va uni Farg‘onada ko‘chirilgan asarlar ro‘yxatiga qo‘shadi.

Ushbu qo‘lyozmada “Xamsa” dostonlarining 4 tasi ya‘ni “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Sabba‘i sayyor”, “Saddi Iskandariy” mavjud.

Nima uchundir qo‘lyozmada falsafiy doston hisoblangan asarning birinchi dostoni “Hayrat ul-abror” o‘rniga “Lison ut-tayr” dostoni ko‘chirilgan. Buning sababi haqida hali aniq ma‘lumot hech qayerda uchramaydi. Shuning uchun bu qo‘lyozma “Xamsa” yoki Navoiy asarlari to‘plami ekanligi xususida ham turli fikrlar mavjud.

“ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI”

mauzusidagi 69-ilmiy xalqaro konferensiya materiallari

Dastlabki fikr yuqorida keltirib o‘tganimiz G.A.Pugachenkovaga tegishli. Biroq 1973 yilda nashr qilingan “Adabiy maros” nomli manba va tadqiqotlardan iborat kitobdagi Sharofat Qambarovaga tegishli maqolada boshqacha fikrga ko‘zimiz tushadi, “dostonlarni sinchiklab o‘rganish natijasida bu to‘plam “Xamsa” emas balki, Navoiy dostonlari to‘plami ekanligi va uning Qo‘qonda ko‘chirilganligi aniqlandi” [6.241]. Roppa-rosa 10 yildan so‘ng M.Xakimovning “Navoiy asarlari qo‘lyozmalarini tavsifi”da ushbu qo‘lyozmani “Xamsa”ning to‘rt dostoni kiritilgan nusxalar qatoriga qo‘shadi [7.143]. Bizning fikrimizcha ham, ushbu qo‘lyozma “Xamsa”ning 4 dostoni kiritilgan nusxalar qatoriga qo‘shish to‘g‘ri bo‘ladi.

Ushbu qo‘lyozmada yozilishicha, Mulla Ro‘zi ismli “Kotib” tahallusli inson tomonidan 1240 xijriy (1824 milodiy) ko‘chirilib, payshanba kunida tugatilgan. Shundan bilishimiz mumkinki, ushbu qo‘lyozma nusxasi XIX asrga tegishlidir.

Qo‘lyozma o‘lchami 30.5x17.5 sm bo‘lib, ichidagi matn esa 24.5x13 santimetrli jadval ichiga yozilgan. Asosiy matn yirik, hoshiyadagi matn esa mayda Qo‘qon uslubiga xos nastaliq yozuvida qora siyox bilan ko‘chirilgan. Sarlavhalar esa qizil siyoh bilan ajratib yozilgan. Qo‘lyozmaning boshqa nusxlarda uchramaydigan xususiyati shundan iboratki, qo‘lyozmaning bu nusxasida asar matniga mos tarzda miniatyuralar chizilib juda nafis bezaklardan foydalanilgan. Bu esa qo‘lyozmaning bahosini va qadrini yanada oshridi. Bundan tashqari asar matniga chizilgan jadvalning ikki burchagida uchburchak shakl ichiga chiroyli gul chizilib bezak berilgan..

O‘rta asr san’ati tasvir va bo‘yoqlarga boyligi, qat’iyligi, keng va asar syujetiga mutanosibli bilan alohida ajralib turadi [8.243]. Ayni shu qo‘lyozma miniatyuralari to‘g‘risida bildirilgan quyidagi fikrlarga qo‘shilmaslikning iloji yo‘q: “Dostonlarga ishlangan miniatyuralar matndan ko‘ra talqin uchun yana-da jiddiyroq va chuqurroq falsfiy ma’no beradi” [9.95].

Qo‘lyozmada umumiy hisobda 46 ta miniatyura kiritilgan bo‘lib, har bir dostonga eng ko‘pida 13 tagacha miniatyura chizilgan. Shunisi afsuslanarlaki, bunday noyob san’at asari kim tomonidan chizilganligi haqida aniq ma’lumot yo‘q. Lekin M.Xakimovning kitobida [10.144] Muhammad Amin Kosoniy (Munshiy) ushbu miniatyuralarni chizgan degan gipoteza mavjud. Buning sababi, tazkiranavis Fazliyning bergan ma’lumotiga qaraganda, XIX asrining birinchi choragida Qo‘qonda Muhammad Amin Kosoniy (Munshiy) nomli mashhur xattot, naqqosh va musavvir yashagan ekan.

Qo‘lyozmadagi miniatyuralar tilla suvi yugurtirilgan nafis jadval ichiga chizilgan hamda aksriyat rasmlarning chetidagi jadvalning o‘lchami 11.5x8.5 sm. Chizilgan miniatyuralarning o‘zini ham bezatishda yurqin ranglardan va tilla suvidan mahorat bilan foydalanilgan. Undagi tilla suvi qo‘lyozmaga qaraganda insonga o‘zgacha

“ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI”

mauzusidagi 69-ilmiy xalqaro konferensiya materiallari

kayfiyat baxsh etadi. Rasmlar yaxshi saqlanishi uchun rasmlar o‘lchoviga mos ravishda qog‘ozchalar tikib chiqilgan. Bundan tashqari bu qog‘ozchalar rasm bo‘yoqlari bilan yozuv siyohi aralashib ketmasligini ham ta‘minlaydi. “Hayrat ul-abror” dostoni o‘rniga ko‘chirilgan “Lison ut-tayir” dostoniga 8 ta miniatyura chizilgan. “Farhod va Shirin” dostoniga 9 ta, “Layli va Majnun” dostoniga 7 ta, “Sab‘ai sayyor” dostoniga 10 ta, “Saddi Iskandariy” dostoniga 13 ta miniatyura chizilgan bo‘lib, barchasi asar matniga mos.

Eng mo‘tabar, shoxona qo‘lyozmalar hoshiyasi va matni asosi zarafshon, halafshon qilib oltin suvi bilan bezatiladi. “Xamsa” dostonlari va “Lison ut-tayr” dostoni kiritilgan ushbu mo‘tabar qo‘lyozmaning ham podshohlar, shahzodalar uchun yaratilgan eng noyob nusxalar qatorida yaratilgan yuksak badiiy saviyada kitobat qilingani XIX asrda markaziy Osiyoda kitobat san‘ati yuksak darajada tarqqiy topganini ko‘rsatadi va bunda Alisher Navoiy dostonlari kitobati san‘ati hali ham o‘z mavqeyini yoqotmaganligini ko‘rishimiz mumkin.

9. Navbatdagi 19 raqamli qo‘lyozma nusxasiga “Xamsa”ning uch dostoni kiritilgan bo‘lib, ular quyidagilar: “Farhod va Shirin”, “Sabbai sayyor”, “Saddi Iskandariy”. Ushbu nusxa hijriy 1278, milodiy 1861-1862-yillardan ko‘chirilgan va u 369 varaqdan iborat. O‘lchami 16.5x26 sm.

Muzeydagi XIX asrga tegishli navbatdagi 65 raqamli qo‘lyozma nusxasiga “Xamsa” ning “Farhod va Shirin”, “Sab‘ai sayyor” dostonlarigina kiritilgan, xolos. U 1239/1823-yilda ko‘chirilgan bo‘lib, umumiy hajmi 332 varaqni tashkil qiladi. Sahhof Muhammad Sharif G‘olib ushbu qo‘lyozmaning sahhofi hisoblanadi. Muqovasi to‘q qizil rangda va ustiga uchta muhr bosilgan. Bundan tashqari keyinchalik muqovaning o‘ng burchagiga arab xatida kiritilgan dostonlarning nomi va inventar raqami yozilgan kichik qog‘ozcha yopishtirilgan. 2-sahifadan 187-sahifagacha Farhod va Shirin, 188-sahifadan 333-sahifagacha Sabba‘i sayyor dostoni o‘rin olgan. Kitobning o‘lchami 15x25.5 sm, matn esa 8x16.5 sm.li jadval ichiga ikki ustun, 17 qator qilib ko‘chirilgan. Jadvallar qizil va yaltiroq rang bilan chizilgan bo‘lsa, sarlavhalar faqat qizil rangda. Kitobning hoshiya qismiga, nogahon qilingan xatolar so‘z va jumlar kotibning o‘zi to‘g‘irlab qo‘ygan. Qo‘lyozmada poygilar ham mavjud.

Tadqiqotimiz natijasi shundan iborat bo‘ldiki, qo‘lyozmalar orasida bir dona kulliyot mavjud bo‘lib, uning tarkibiga “Xamsa”ning hamma dostonlari kiritilgan, yetita qo‘lyozma “Xamsa”ning barcha dostonlari kiritilgan to‘liq nusxalar. Bittasiga to‘rtta doston, bittasiga uchta doston va yana bittasiga ikkita doston kiritilgan. Qo‘lyozmalar tarkibida ba‘zi dostonlarning tarkibi, ba‘zi boblarning o‘rni almashtirib ko‘chirilganligi ma‘lum bo‘ldi.

“ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI”

mauzusidagi 69-ilmiy xalqaro konferensiya materiallari

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, Alisher Navoiy qo‘lyozmalari hali juda ko‘p izlanishlarga, tadqiqotlar muhtoj. Ushbu maqolada o‘n bir qo‘lyozmadan oltitasi to‘liq tavsif qilingan. Boshqa ishlarimizda qolganlarini ham tadqiqotimiz ostiga olamiz.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Alisher Navoiy “Xamsa” qo‘lyozmalari. №163, 151, 17, 229/II, 224/II, 161, 162, 142, 23/II, 19, 65. Toshkent davlat adabiyot muzeyi fondi.
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami (nashrga tayyorlovchilar: M.Hamidova, T.Ahmedov), - T.: “Fan” nashriyoti, 1993 y.
3. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami (nashrga tayyorlovchilar: Hamid Sulaymon) 7-jild, - T.: “Fan” nashriyoti, 1991 y.
4. Изобразительное искусство Советского Узбекистана, Коллектив, Ташкент. “ГИХЛ”, 1957.
5. Пугаченкова.А., Л.И.Ремпель. История искусств Узбекистана, М., “Искусство”, 1965.
6. Адабий Марос, ЎзбекистонССР - Т.: “Фан” 1973.
7. Хакимов М. Навоий асарлари кўлёмаларини тавсифи, ЎзбекистонССР., Т.: “Фан”, 1983 йил.
8. Эркинов А. Алишер Навоий “Хамса”си талқини манбалари (XV-XX аср боши). - Т.: “ТАМАДДУН”, 2018.
9. Исмаилова Э.М. Искусство оформления среднеазатской рукописной книги XVIII-XIXвв. - Т.: “Фан”,1982.
10. Хакимов. М. Навоий асарлари кўлёмаларини тавсифи, ЎзбекистонССР. - Т.: “Фан”, 1983 йил.

1-Пова

